

ТВОДОНЯ

РИДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ГЕОРГІЙ КАННЕЛЬ

Я В Д О Н Я

З СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Ю Р И Д И Ч Н Е В И Д А В Н И Ц Т В О Н К Ю У С Р Р

1 9 2 9

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Трест „Харків-Друк“.
Третя Друк. ім. т. Фрунзе.
Укрголовліт в124.
Зам. ч. 1277. Прим. 4.000.

Уже вечоріло, коли Наум повертав додому. На краю вулички, де починався земельний наділ небіжчика Петра, — він оглянувся і прихилився до тину. Роздувши ніздрі, вдихав запах свіжого гною, що лежав тут купою, і цей запах дратував його, хоробливо загострюючи думку:

„А що як не поспіє?..“

Схвильований цією думкою, він одірвався од тину і швидко пішов собі далі.

„Спитаю ще Тетяну...“

Вдома жінка зустріла його мовчки і поставила перед ним миску каші.

Наум побачив її горбатий живіт, що незграбно задирав їй спідницю, зітхнув і одвернувся.

„А що як не родиться?“

Наум кашлем сполохнув цю думку.

— Їси ти чи ні? — спитала жінка.

— Так як же, Тетяно, — родиш ти? — не почувши її, запитав Наум.

— Знов починаєш? Раніше строку не буде... поспіє — роджу!

— Та незабаром вже третє число... третє травня... Як даси пізніше — то краще зовсім не давай. І землі

нам не бачити... А земля добряча, — додав він гірко, — Петра небіжчика...

— Не міг одтягнути пізніше на тиждень?

— Не міг, Тетяно, не міг. Казав — не слухають. „Резону, — кажуть, — нема відкладати. — Треба, — кажуть, — зараз наділи всі вирішити, щоб земля дарма не стояла“. Хотіли — до першого травня, потім порадилися до після свята травневого. Яка сім'я на третє травня буде, — всіх наділять... А хто пізніше родиться — того наче б то й немає зовсім...

— Кашу їж... Холоне...

— Так як же, Тетяно?.. Іще дві десятини нарізали б, пустили б під...

— Гаразд.

Наум знав свою жінку. Багато говорити не любила, а слова держала. І, підбадьорений, почав швидко ковтати кашу.

— Так буде на твоє, Тетяно?

— Ти б краще сам живіт мені розпоров, ніж з душі жили вимотувать...

Наум замовк і одсунув миску.

— А що як я бабку покличу? — заяснів він.

— Щоб замість мене вона родила? Багато ти їх до мене кликав досі? Бабку... — ображено і злісно промовила Тетяна.

— Не для того я, Тетяно. Гляне вона, — строк вакурат скаже, а якщо, на її рахубу, пізніше має бути — дасть, може, щось для цього случаю.

Тетяна зашарілася:

— До кого хоч іди, не моє діло. Але знай, що стида не потерплю і нічого показувать не буду.

Роджу тоді, коли строк скаже. І одчепись, кажу тобі!..

Наум змовчав.

— Дитину, гаспиде, попсую, як злостить мене будеш, — і, одійшовши геть, лягла.

Але не спала. Самій тяжко було. Скривдити себе не хотілося дати, і досада брала на Наума, що так чіпляється до неї вже кілька день.

І розуміла, що правда за Наумом, що шкода землю з рук випустити. А що шкода було землі — шкода стало і Наума. І шкода стало, що так гостро одказала йому.

А сказати про це вголос — не могла.

І мало того, що давила вага в животі, — відчула Тетяна ще другу тяжку колючу вагу. Стиснула зуби. А вага почала до горла підходити. Обернулася Тетяна до стіни — не хотілось показати сльози. А од лежання на боці живіт розпирати почало.

І враз шкода стало Тетяні саму себе за свою долю жіночу.

Зібганий мішок муляв їй бік, — вона рукою розгладила його. І раптом видалось Тетяні, що мішок — це вона. Що, як він, так і вона все життя мусить переносити вагу: спорожниться — нову вагу кладуть, а в той рік, коли ваги нема — голодною соломою запихається, що товче і мене її життя так само, як і вона — мішок, що під нею; що міць її, як і мішка цього — що-день тоншає і скоро прорветься. Діру в мішкові залатають ще, а вона підірветься — і на думку нікому не спаде полагодить

її. Річ не потрібна. Скільки дівок на селі чоловіків собі виглядають!..

І захотілось раптом Тетяні ласки чиєїсь, щоб приголубив, переконав, — навіть чоловіка свого. І згадала, що за ціле своє життя ласки не бачила.

Ніколи до неї чоловік так не підходив. Тільки, як дівкою була, поривались парубки на ласку. І шкода стало, що гнала їх тоді од себе:

„Тепер хоч би згадати було що!.. Душа ж у мене людська. Собака, курка і ті ласки хочуть, голос ласкавий розпізнають. А я?.. От сидить він тепер — про землю думає. А за мене хіба подумав він, — як тяжко мені дати з себе п'ятого!..“

І згадала Тетяна ветеринарного фельдшера молодого, що жив на селі.

Як жінка його уперше родила і кричати почала, наказав він чоловікові її вночі по лікаря їхати. Скільки захоче велів обіцяти — тільки б приїхав. А сам все бігав по хаті, папіроски курив, чуба на собі рвав. „Все, — кричав, — оддам — жінку врятуйте!“ А як родила жінка, руки їй цілував, і, мов собака той, не одходив од неї. Приходив потім до них у хату і — „Скільки вам, Науме Демидовичу? У такій вже пригоді мені стали, що й ціни не складеш — муку жінці моїй полекшили!..“

Повернула голову.

„І, проклятий! З місця не рушить. Засипало землею йому голову... І очі посліпли. Нічого, крім неї, не бачуть...“

І правда. Наум сидів нерухомо. Тютюновий дим химерними струмками повз йому з носа і рота,

залягаючи в зморшках обличчя, роблячи його сірим, старим.

І захотілось Тетяні щось зробити, сказати якесь одне коротке слово, щоб він усе зрозумів і щоб самій на душі полекшало. Але в роті і в голові немов усе було гаряче, сухе і недвижне. І Тетяна, повернувши до нього мокре од сліз лице, мовчала.

Мимо вікон прошумів веселий сміх парубків і дівчат.

„Хоч би глянув на мене!“

Струмки диму звивались, мов гадюки, підпливали до гарячого її лица, і, обпалившись, розпливались.

Тетяна не одвертала свого лица. Вона відчула, як дим торкався його, наче ласкав її.

Заплющила очі. Раптом на душі стало радісно і легко.

Нечутно одганяла геть струмки диму, потім, заціпивши подих, підставляла лице, і вони приходили знову, лоскочучи, викликаючи сльози.

Немов нікуди було їм летіти, немов хотіли вони встановити між Наумом і Тетяною ті ласкаві взаємини, що були давно і так недовго...

За вікнами ще сміялись. І усміхалась душа Тетяні. І раптом тілом почула себе молододою-молодою, зовсім дівкою, як колись.

Давно Тетяна не плакала. Духом сильна була і горда. І коли поплакала — полекшало. Тягар, що лежав трохи вище живота, почав танути, наче сіль.

„Сльозами все вийшло. Того і сльози солоні“, — подумала.

І живіт розпирати перестало.

„Господи, як хороше! Якби тільки Наум був інакший. Добре щось показав би їй!“

Але Наум мовчав.

Тетяні хотілось порушити цю тишу, сказати про те велике, що сталося в ній, радісне. Поборовши гордість свою, вона розкрила вже рота, шумно підвелася...

І вмить відчула, що слів таких у неї нема.

— Так як же, Тетяно? — почула вона його голос.

Але тепер він видався їй ласкавим і добрим.

Нечутно вдихнула повітря й мовчала, — хотілося ще раз почути його голос.

На душі ставало ясніше, свіжіше.

— Так як же, Тетяно?

Хотілось одказати йому, що на все вона згодна, що не сердиться; а з язика злетіло чуже:

— Чого тобі?

— Побігти по бабку?

— Побіжи... — одказала байдуже.

Наум підскочив.

„Ич, який радісний! І того тільки, щоб землі, у нас побільшало. Не для себе ж самого думає. І для мене, діточок — щоб усім краще жилось“.

І стало досадно, що не вміє сказати Наумові ласкавого слова.

— Каші б поїв...

— Їотім... Встигну ще, — заметушився Наум і, немов боячись, що Тетяна передумє, пішов до дверей.

— До Марійки збігаю і зараз же назад із нею... Дітиська покликати б: спати їм треба! — додав він тільки для того, щоб закріпити згоду Тетяни, перебити їй думки.

І швидко вийшов.

Тетяна встала, наділа на себе чисту полотняну сорочку, що приємно війнула на гарячі груди її. Сорочка була стара, вузька — ще з того часу, коли Тетяна дівкою була — і на животі застрягла.

Тетяна гострим рухом стягла її вниз.

„Чи ба, як! — Скоро вже, значить... Без бабки бачу“.

Вийшла до сіней і вмилася холодною водою. Не любила Тетяна ні горе, ні радість свою показувати:

„Моє це власне діло. Ніхто не повинен це бачити!..“

II

Тетяна лежала на ліжку в закачаній до грудей сорочці: коло неї сиділа Марійка. Наум сидів оддалік, чекаючи кінця цієї справи.

Тяжко було Тетяні терпіти на животі своєму чужу руку.

Двадцять шість років було Тетяні. Чотирьох дітей мала Тетяна. Два рази дуже хоріла Тетяна. І все — без фельдшера, без бабки Ніхто чужий тіла її не торкнув.

А тут!..

Вкопавши голову по самий лоб у подушку, почувала Тетяна, як захлинається від тяжкої образи.

Тільки груди піднімались нарівні з животом — виказували її настрій. Мовчала, зрідка, стримано кидаючи Марійці короткі слова.

Марійка кінчила. Звичним рухом стягла сорочку, і, недбало накинувши ковдру, встала.

І цей рух ще болючіш образив Тетяну:

„Поки інтерес був — так уважно, а як нема вже — так я — не я...“

Раптом забувшись, Тетяна пережила те, чого так боялась завжди, ще дівкою буди, коли до неї підступали парубки.

„Всі... тільки б добитись свого. А потім і не гляне... Господи, яка паскуда!..“

А Марійка стояла, хитро поглядаючи на Наума підсліпими, вузенькими очима, свідомо свого високого стану.

— Так як же, Марійко? — не втерпів Наум.

— Що?

— Дитина як?

— Дитина — що?! — усміхнулась вона. — Буде... тепер вже напевне що буде... Гм...

— Та я про це знаю... Думав, щоб средствó якесь ..

— „Знаю“, — перебила його Марійка. — А де був раніш, коли знаєш?.. Чому чекав?.. до останку... Тепер — що? Пізно... Трудно щось певне... Гм... Надісь сам не розумієш... Раніш мусів прийти...

„І чому це я справді... не побіг до неї, коли про землю ще тільки розмови були? — засмучено думав Наум. — Правда, що до останку... і розуміє, мабуть, про що це я клопочу...“

— Марійко, зроби що!.. — мало не благати почав він. І щоб добитись співчуття її — розказав їй одверто:

— Зроби!.. Ти ж розумієш... Себе, як є, прогудувати нічим. А тут — іще дитина... Та й землі на неї не буде. Жити ж як важко!

— Та хіба я не розумію... — піддалась Марійка.

— Заплачу тобі, скільки хочеш — тільки поможи.

— Та я знаю..

— Ну, то як?.. Марійко!..

— Та ти — мовчок... — Тільки — задля тебе.. Не думай, що заради грошей твоїх. Жаль тебе стало, — ось що... Поклопочусь. Відшукаю вже спосіб — пошепки додала вона. — Дитина вже ж майже жива..

— Майже жива?! — радісно вихопилось у Наума.

— Ну, звичайно... Ти про це тепер — мовчок... Я все прилагоджу... Коли родити почне — збігай по мене... Ох, господи!.. Тільки тоді і можна буде... Раніш тепер — ніяк... Зроблю... — і щоб більше його запевнити, підійшла вона щільно до Наума і поклала руку на груди.

Враз Тетяна зірвалася:

— Геть, яго, геть звідси, шлюхо! Бо смерть твоя тут буде!.. Геть, кажу тобі, душогубко!

Марійка розгубилася, ніяк не сподіваючись, що так поверне справа:

— Ти що?..

— І-і-і-ди геть! — тіпалась Тетяна.

Забігало в Марійки воло, наче шпindel в смокові, і, наче накачавши сміливости, почало викидати слова:

— А ти що думала? Живу дитину вбиватиму? Ах, ти, паскудо, блудо!.. Не на таку напала... Чи ба, коли схаменулася!.. Без кількох день людину!.. Душа в нім жива уже, а вона тепер.. Ні-і-і! Помилася... Я ось на тебе ще в сільраді скажу, на яке діло мене підбивала. Зажди-и-и! Ти ще в мене ще..

Тетяна трусилася. Слова їй застрягали в горлі, котились під самий язик, а далі не йшли.

Марійка вибігла, хряпнувши дверима.

Наум зрозумів. Розлютився був він, та враз спалахнула в нім радість:

„Без кількох день людина вже!.. Без кількох день... Готова!..“

— Плюнь, Тетяно, на неї! — і, енергійно взявши жінку за руку, повів її до ліжка.

„Без кількох день!..“

Сів, зняв чоботи.

„Без кількох день!..“

— Тетяно, Тетяно! Без кількох день!.. От так заздрість буде!..

Тетяна не одказала. Наум роздягся, ліг, заплющив очі, та сон біг од його очей.

„Є така вже людина, готова!“ — подумав і раптом засміявся Наум.

— Очманів? — обернулась Тетяна.

— Є, є, є, Тетяно... Кілька день — і готово!..

— Знаєш ти, що твоя бабка думала?

— Знаю! — весело одказав Наум. — Дві десятини згубити і душу людську!

— Кого до хати привів...

— Нічого, Тетяно: кров тобі трохи попсувала, зате і діло сказала. І курка лишилася в економі.

— Не дав? — заспокоїлась Тетяна.

— Н-ні! — захитав головою Наум і, шумно натягши на себе шинелю, ліг знову.

„Ох і заздрощів буде!“

— Тетяно! — гукнув він через хвилини до жінки, задерикувато, по-хлоп'ячому скинувши шинелю.

— Чого тобі? Спи вже... годі!

— Тетяно!

— Чого?

— Не сопи, людину мою розбудиш!

Тетяна розуміла Наума. І, підобгавши ноги, притиснула живіт свій до самих грудей, притиснула міцно, з любов'ю:

„Рідний мій! Ворушишся? Придушила тебе? Придушила? Нічого, крепкий мусиш бути і терплячий, як мати твоя!..

Обхопила його до самого низу руками й заснула..

III

Світало.

Наум не спав. Невпокійно працювала думка.

Він розбудив жінку.

— Тетяно!

Спала Тетяна завжди міцно, розкидано, сильним тілом своїм притулившись до ліжка, вп'явшись пальцями в подушку.

Але так спала тільки тоді, коли живота не було.

А як був живіт, Тетяна всіма думками поринала

в нього. Дуже була обережна, немов скляне що носила, і уві сні про це пам'ятала.

Тим-то догори ковпаком спала і, наче курка, на кожний шелест очі розплющувала.

Одкрила Тетяна очі, та не відповіла. Серце їй дуже забилося: згадала про бабку.

— Ось що, Тетяно, — сказав Наум, помітивши, що вона не спить, — ось що я вирішив.

Швидко встав і, дмухнувши в незагашену з вчора лямпочку, сів коло Тетяни.

— Думаю оце зараз піти до сільради і заявити, що вже найшлося... Бо завтра — перше травня — свято. Як ждати — землю Петрову другому кому-небудь наріжуть. А так заявлю — землю собі забезпечу. Крім того — і гадки ніхто не буде мати, бо до строку чотири ще дні, — три дні свят. А до того часу — акурат дитина вже буде.

— Не подобається це мені, Науме...

— Не подобається? От тим-то й хочу, що тобі не подобається. Сама знатимеш, що робити. Без затримки народиш.

— Хіба це од мене наче? — тихо одказала Тетяна.

— А од мене... еге? — сердито кинув Наум. — Вже, здається, що — смерть!.. А як почала мама вмирати, заголосили діти — так стримала себе, три дні жила ще. Твоє діло простіше. І не супереч, така моя воля!

Така вже була натура в Наума: як дати йому відкоша — стелився нижче трави, голос зникав; а коли ні — дибки ставав.

І Тетяна це знала. Знала, що й розум йому після втечі банд був контужений. Отже волю йому дати— лиха накоїв би. І звикла вона замість чоловіка усе обмірковувать, а його самого — в шорах держати.

Та не мала Тетяна сьогодні сили на це. Голова— чужа була. Тіло — мов глина. Відповіла, але дуже слабо, непереконаливо, і цим ще більшої додала охоти Наумові. Він швидко одягся, взяв в кутку палицю і вийшов.

IV

На краю села, там, де річка, що протікає в Калаглеї, упіралась головою своєю в „Чортове болото“— стояв хутір Наумового кума — Архипа Глухаря.

До нього вирішив піти Наум написати заяву.

Посеред двору Наум зупинився. Був холодний колючий дощик — щулив од нього худі свої плечі Наум. Було ще рано.

Наум пішов на другу половину хати. Корова своїм кошлатим язиком гаряче лизнула йому шию. Наум простяг руку, намацав у темряві порожнє, щупле вим'я Рудьки і засмучений одійшов геть. Підійшов до свині, що байдуже хрюкала в своєму закутку, поплескав її по твердій потилиці, вигнав на двір, постояв з хвилину і, згадавши, що не взяв паперу, вернувся до хати. Там він висипав з мішечка на вікні шевські шпильки, розгладив папір і, перерізавши його бережко в зігнутих місцях пальцем, згорнув трубкою і вийшов.

— Могорич, могорич треба, Науме, поставити! — увірвав йому мову Архип. — П'ятірко, значить, га?.. Хоч запрягай! І з земелькою не погано тепер. Гарзд, гарзд. Напишу. А післязавтрього прийду до тебе на могорич.

— Баба моя ще нездужає. Зажди трохи... До другої неділі.

— Відколи це вона в тебе благородною стала? Ну, та добре. Можна і на другу. Сідай-но. Зараз напишемо. Умощуся от тільки.

І заплющивши одне око, немов націлюючись, почав здмухувать зі столу крихти.

— От так, а тепер давай.

Архипові жилося добре. Мав свою кузню, а до того ж землю, худобу, і був завжди веселий, жартувати любив. І чотири класи сільської школи скінчив, грамоту знав. По неділях газети читав. І вмів він згодом цю газету мало не всю газетними словами розказати. І сам технічний секретар сільради, що дуже любив всілякі вислови, перевіряв його і дивувався. „Зовсім чудно, — говорив він потім, — наче читає“.

Була іще за ним слава — добре всілякі папери складав. Слава заслужена. І Архип це знав. А проте, з усіма поводився просто, навіть люб'язно. Папери писав часто, нікому не відмовляв, не відкладаючи, охоче, безплатно. Навіть підчас праці. Кине роботу — і піде писати.

Невдоволений тільки був, — коли прозьба заставала його в кузні. І лише тому, що за чистоту паперу дбав:

„Руки мої чорні, і води не слухаються. Як ними писати?“ — говорив він. Та все таки писав. Писав через спеціально прилагоджену про такий случай суконку, підстеливши її собі під руку. І рука його тоді посувалася звольна, напружено, грізно, мов танка.

Наум поклав перед Архипом розглажений мішечок.

— Навіщо таке? — ображено одсунув од себе Архип папір. — Це коли про смерть, крадіжку чи щось інше таке — так на такому. А що ми маємо високоурочистий випадок — я протестую, і категорично, не зважаючи на режим економії, висловлююсь за якість...

Наум сидів, вирячивши очі, нетерпляче чекаючи, коли він скінчить. А Архип щасно усміхався, свідомий свого ораторського таланту.

— Але, — пригадав він хроніку „суд“, — беручи на увагу ваше пролетарське походження і бідність, постановив: видати Наумові Ступі коштом організаційних витрат КВД безплатну позику розміром одного аркушу паперу з виплатою її в річний од цього числа строк...

Таємниця Архипового красномовства була ще в тім, що, обдарований доброю пам'ятю, з непомірним гонором, він, працюючи в полі і в кузні, завжди складав собі маленькі на всілякі випадки промови, дбаючи нанизати як найбільше „високих“ слів, вичитаних з газет і прослуханих на зборах. Кілька разів повторяв їх собі, а потім при нагоді говорив уже готове. Мужики хитали головами, а Архип щасливо усміхався.

Сьогоднішню промову він склеїв тоді, коли, при-мружившись, здмухнув крихти зі столу. З перших слів Наумових він уже знав, чого той прийшов.

Архип гордо встав, дістав з шафки пляшку чорнил, обгортку з паперами і, вмочивши перо в чорнило, зробив ним спочатку в повітрі своє улюблене сальто-мортале, після чого уп'явся в папір.

І хоч писав Архип повагом, але папір совався, щулився під його пальцями, готовий от-от плигнути під стіл. Але Архип кожного разу накладав на нього ліву свою руку, і тоді Наумові здавалось, що, коли так впаде на написане—неодмінно розплющить всі слова.

„Поки скінчить, так з паперу мого хоч цигарку крути...“—тривожно думав Наум.

...„ а тому,—виводив Архип, — беручи на увагу, що сім'я наша збільшилась, ми нижчепідписані Наум Демидович Ступа“...

— Скільки років?..

— Тридцять шість.

... „36 років, житель села Калаглеї, тої самої сільради і жителька його Тетяна Андріївна Ступа (дівооче прізвище Пузанок)“...

— Не заважай кажу, еге... Це тепер важно — от: „що живуть сукупним життям, просимо відповідно записати дитину нашу...“

— Якої статі? Як ім'я?—боячись розгубити свої думки, нетерпляче кинув Архип.

— Статі?.. статі?..—повторив Наум.—Хіба це тепер?..

— А то ж коли? І стать, і ім'я. Ну, кажи ж...

— Так я, бач, забув... Ще не...

— Що „забув“? Що „не“? — здивувався Архип і невдоволено поклав перо. — Скільки їх у тебе цієї ночі народилося?

— Чого прискипався — скільки...

„От так вклепався...“ — подумав Наум, ніяк не сподівавшись такого запитання. — „Побігти до Тетяни, її спитати...“

— Зараз до неї збігаю, — підвівся Наум.

— Значить, жіночої? Чого ж ти не знаєш, неук? Ще ніяк не назвав? Так я тут місце залишу, щоб потім вписати. Ех, темний ти чоловік, темний. Що таке „стать“ — не розумієш...

І, зробивши знову своє сальто-мортале, Архип викінчив заяву.

— На, підпиши. А за Тетяну — я... Бери, — встав, випинаючи груди Архип.

Наум сидів, ще не цілком зрозумівши того, що сталось.

„Дівчинку, значить...“

Потім акуратно згорнув заяву і нерішуче вийшов, перебираючи її в руках.

Для Наума все написане набирало сили документу. Але ця, ця заява — була щось не те... Потреба зазначити „стать“ збентежила Наума:

„Звідки я знаю, що дівчинку?.. Звідки? Це так не можна. Без лікаря, без бабки. Так просто навгадь...“ — і засмучений пішов додому.

Назустріч йому серед гурту дітей ішов учитель.

— Дощу, очевидно, завтра не буде, — говорив він дітям, поглядаючи на небо. — Всім зібратись треба буде рано коло школи, а звідти...

— Добридень! — зняв шапку Наум.

— Драстуйте! — одказав учитель. — Завтра дітей на свято треба вдягнути.

— Та вже одягнемо, — одказав Наум.

„От хто, напевне, знає... Спитати б його...“ — подумав Наум і пішов поруч.

— От ви, Христофоре Никаноровичу — людина учена, всі науки знаєте, в городі жили... а є ось така наука... — Наум засікся і вирішив почати зда- леку, — наука така... щоб глянути на землю й ска- зати: буде урожай чи ні?..

— А як же.

— Ну, а от така... — підбадьорився Наум: — щоб ска- зати... кого баба приведе — хлопчика чи дівчинку?..

— Це питання проблематичне, проблематичне.

— Як ви сказали? — зрадів Наум, почувши його певний, спокійний голос.

— Проблематичне, — певно повторив Христофор Никанорович, прискорюючи ходу. — Є кілька теорій, найпопулярніша — це реакція Мануйлова.

„Якби Тетяну до такої реакції повезти, лікареві показати, — подумав Наум, — багаті, напевне, во- зять... І скільки це коштує?..“

— А це далеко?

— Що?

— Реакція ця?

— Та ні... — Христофор Никанорович невдово- лено скривився, прикро вражений неуктвом Наума.

Вони мовчки пройшли кілька кроків.

— А от кажуть, Христофоре Никаноровичу, ще ось що: коли у жінки живіт круглий і в правому боці підпирає,—значить, дівчинка, а, коли у жінки...

„Оце присікався!“ — невдоволено подумав учитель.—Еге, чув,—перебив він Наумові мову,—і це теж... Ну ось ми й прийшли,—голосно сказав він, хоч до школи лишалося ще кроків двадцять.

— Теж пробл?..—перепитав Наум.

— Еге, еге ж...

— Як і реакція?—не відступав Наум.

Христофор Никанорович бачив, що Наум його не розуміє. Але Христофору Никаноровичу було, по-перше, ніколи—квапили діти, а, по-друге, Христофор Никанорович був з вищою освітою, на селі працював тимчасово, і дорожив своєю культурою.

„Розмінюватись на „так і так“—так і мову свою забудеш“. Тим-то в розмовах з усіма Христофор Никанорович говорив однаково: по-своєму, по-культурному.

Та й запитання Наумові здавались йому зайвими, знечев'я.

— Ну, я сюди,—зупинився Христофор Никанорович.

Наум вклонився і повернув до сільради.

„Рано ще, піду Тетяні скажу. Ні,—передумав він,—принесу я краще готове... От здорово... Так само пробл...—як це він там сказав? Так наче до реакції повіз.. І безплатно. Що значить учена людина?—усміхнувся Наум, згадавши певний тон

Христофора Никаноровича. — Дівчинку, значить... Даєш дівчинку! Явдоню!.. Чи ба, як Архип угадав!..“ і певно переступив поріг сільради.

V

Хата налилась голосами і тупотом ніг. З дзвоном вдирались вони крізь шибки вікон, покриваючи один одного, переплітаючись в промінні сходу.

Наум захитав головою і перевернувся на другий бік.

А голоси стали густіші, піднялись угору і, стукнувшись об низьку стелю, пішли навприсідки, налягаючи на стіну, ліжко, стискаючи скроні.

Наум завертівся, натяг на голову шинель. Голова раптом поширшала, простяглась в дві десятини, і гострим плугом врізались в неї голоси.

Наум схопився за голову, хотів настрахати:

„Як ви смієте!.. Аджеж голова моя—Наумова, і земля моя—Наумова“...

... Засунув руку під подушку, де лежав запис про народження Явдоні... Але рука ніяк не могла намацати паперу, плутаючись в бур'яні і грудках твердої, мов камінь, землі...

Ціла сотня голосів, серед яких Наум пізнав голос голови земельного товариства, голови сільради і багатьох односельців—зі сміхом заглушила його:

„Наша земля!.. Наша!.. Ур-р-а-а!.. Перше травня!! Перше травня вже... Ур-р-а-а!“

„Ага, так ось чому вони!..“ — вихорем помчало в голові Наумові.—Одбирають“...

— До сільради!—закричав хтось.

І сотні ніг забігали швидко по його щойно зораних ранах, затоптуючи борозни мозку землею.

Зібрав Наум всі свої сили.

— Смерти людської не позбавляйте... Братці...
Строку не одбирайте—три дні іще...

Замахав руками.

А голоси -- тонкі, високі, бородаті, короткі, голені, товсті, дитячі,—не зупиняючись почали плигати через його руки, ламаючи суглоби підковами...

Втягнув Наум у себе руки і, намацавши шинелю, підняв її і накинув на всіх них...

Дві зіниці, звольна й твердо перерізаючи простір, підплили до нього, впились і, одскочивши, з розгону вдарили по очах.

Наум зажмурився з болем і схопився.

З сусіднього ліжка зосереджено дивились на нього недвижні очі Тетяни, а посередині горою піднімався її круглий живіт.

— Ти чого, чого?..

— Вже, значить, пізно?.. — не дивлячись жінці в очі пробурмотів Наум.

— Піди води напийся. Контузія знову прорвалася... принести води?

— Ні... А дітлахи де?

— На празник повіялись. Вже збираються коло сільради. Скоро почнеться.

І справді, за вікнами дзвінко й хлопітно гули голоси демонстрантів, тупіт ніг, окремі вигуки.

І тому, що все щойно пережите не було дійсністю, і тому, що так спокійно говорила Тетяна, — заспокоюватись почав і Наум.

„Строк іще є. Встигне“...

— Бік правий як мені коле... Очі каламутить...

І ці слова втішили Наума, нагадавши вчорашню розмову з учителем.

„Справді, значить, дівчинка буде...“

— Паші кину худобі,—сказав Наум і пішов до дверей.

— Дала вже,—одказала Тетяна.

— Піду води принесу.

— Принесла вже.

— Піду плуга лагодить...—і вийшов з хати.

VI

... Та щось йому не працювалося.

„А що як не встигне?.. До строку не родиться, що тоді?..“

Хвилювала вже не втрата землі, а сором, нестерпучий, їдкий, як дим.

„Прощай добре ім'я... А іще партизан, контужений, радянський... Ах, ти безстыднику... Сукин ти син!.. От що... Коли скажу, як було: що помилився строком я, що Марійці повірив,—не поймають віри, на глум візьмуть, на свист... геть гнати будуть... Що ж це я наробив?.. Що наробив?!

І згадав тут, що Тетяна говорила „дитину“ не записувать, заждати.

Наум кинув плуг і прислухався. Розкотисті голоси ширились, підносились вгору, і враз вибухаючи — розсипались шрапнеллю.

Наум підійшов до тину.

З-за рогу, коло каплички, що сердито звернула з дороги, — виткнулась колона демонстрації. Попереду під тінню прапорів — обличчя хлопців, дівчат, дітвори.

За ними поважно ступали люди старіші, ненатурально струнко, випроставши спини; жінки сором'язно, немов встидаючись всього незвичного, — тулились по боках, що-хвилини оглядаючись, поправляючи на собі хустки.

Всі вимиті, свіжі, причепурені.

У молодих обличчя були посмішливі, готові от-от зірватись, вибухнути сміхом. Хлопці щіпали потай передніх дівчат, а коли ті, підстрибуючи, оглядались, — робили зосереджені обличчя, закидаючи голови догори або голосніше затягали пісні. Дітвора широко розставляла ноги, щоб не лишатись позаду, стараючись протовпитись ближче до прапора: як не понести, то хоч помацати, подержати за шнур.

Тільки ті, що несли прапори, були напружено серйозні, суворим поглядом спиняючи веселу молодь.

І все таки молоде взяло гору. Дорога, якою йшов похід, лежала через горб. Як почали спускатись в долину — пісня враз перейшла в безладні вигуки, передні лави з розгону помчали вибриком, захопивши дівчат, потягши за собою стариків.

Сміх хлопців, вереск жінок заглушили навчальні крики безпорадних ватажків.

Наум стояв, прихилившись до тину.

„Всі живуть, радіють.. Навіщо ж мені одному гинути треба? Навіщо?..“

— Хлопці — дезертир! Тягни його! Тягни дезертира!..

— О-го-го-го-го!..

„Це мене вони, мене,“ — радісно вдарило в голову Наумові.

З десяток хлопців, шумно перестрибуючи через калюжі, кинулись до нього.

— Сюди, сюди! — почув Наум голос шестилітнього сина свого, який забіг наперед, щоб показати сухеньке місце на дорозі.

„Хоч сорочку передягну“, — і, одірвавшись од тину, Наум побіг до хати.

— Держи його! Держи!..

Два хлопці перелазили вже через тин і крепко вхопили його за плечі.

— Піймали, піямали! — вигукував зашарілий щасливий Костик, вчепившись рученятами в халяву Наумового чобота.

— Тільки сорочку передягну! Я зараз! — благально хитав головою Наум.

— Пустить? — кричав один з хлопців.

— Не пускати! Тягни сюди!.. — хором одказали інші.

— Так я ж, їй-богу... Еге, я й сам хочу. Тільки сорочку чисту надіну...

— Ну, так живо. Ми за тобою!

Наум побіг і скоро зник за дверима.

— І Тетяну свою тягни!—крикнули йому навздогін.

— Не піде,—голосно сказав хтось із хлопців.

— Чому? А я її ось зараз...

— Та ти зажди-но: учора тільки родила, розумієш? Дівчинку привела.

— Чи ба яка — врожайна!

— Продуктивна!..

— Індустріяльна!..

Всі розсміялись.

— Гарзд! Пішли.

Наум вийшов, на ходу застібаючи сатинову сорочку.

— А ну біга! Доганяти.

Повітря, густо напоєне запахом весни, проходило в усі пори Наумового тіла, наповнюючи його радістю, пружністю.

Наум біг, міцно ступаючи хорими ногами по м'якій весняній землі.

— Уррррррааа!..

... ррраааа!..—підхопив Наум і проліз у лави.

Звук власного голосу видався йому таким сильним, значним, навіть потрібним. Здавалось, що всі помічають це і тим більший обгортав його сором, що не вийшов раніш.

... Крадькома перехоплюючи подих, він кричав і тоді, коли вигуки навколо замовкли.

.
Уже сідало сонце. Голос Наумові трохи захрип, але йому було дуже приємно. Він ходив, не почувуючи голоду, хоч весь день нічого не їв.

Уважно розглядав плакати, прислухався, намагаючись запам'ятати всі вигуки, промови,—тільки гризло його, що сам не вміє нічого сказати.

„А думки ж пак є. Та ще які... Ех, попробую!“— Наум напружився і зупинився.

— Товариші, братці!..

Голос вирвався хрипкий, такий, як треба: як у всіх промовців.

Лави стислись густіше.

Наум стояв посередині, притиснутий з усіх боків гаєм шапок, пітний, схвильований, з розкритим ротом, переймаючи слова, а вони, грайливо звиваючись, утікали, хвостиками торкаючи кінчик його язика.

... Уррррааа! — закричав він раптом що-сили і поквапно рвонув наперед.

... рррааа!—поблажливо підхопили лави.

Наум був неписьменний. З усіх літер абетки знав тільки ті, що входили в його ім'я, по батькові і прізвище. Але знаючи й ці букви він читав деякі слова. Наум одразу намацував очима знайому букву, догадуючись ставив замість незнайомих букв різні звуки, поки нарешті виходило слово. Так само або по змісту він „читав“ і інші слова.

І тепер, ідучи в лавах, Наум раптом побачив поперед себе гостро випнуте над головами:

„ДІ... ДІ... ДІТ... ТТ... ДІТ-ТИ... ДІТИ...“

Щось йойкнуло всередині.

Кілька разів повторив Наум перше слово намальованого на прапорі гасла. Знову тривога опанувала його. Пригадав Тетяну, ненароджену Явдоню...

„Ни... Ни.... Н... А... НА... НА Е... НА-Е“...

Напружено й схвильовано працювала думка, намагаючись схопити значіння одної літери з трьох тоненьких палічок, що стояли на довгій, трохи ширшій, поперечині ніж „НА“ і „Е“—і безсила заби-лась тривогою.

Метнувся Наум до останнього слова:

„МА... МА... УТ... УТ-НЄ...“

Знову глянув на три палічки на поперечині між „НА“ і „Е“.

„А може це од зморшок мені стільки палічок привіділось?“—подумав Наум і почав протовплюватись ближче до прапора.

Але схопити намальовані слова було важко.

Прапор від подуву стрічного вітру то напинався вагітним животом, то враз зплющувався і спадав на поворотах, а по боках безсило мотлялись два грубих шнури з великими золоченими китцями.

Протиснувся Наум іще ближче.

Чудно й моторошно виходило...

„Носять люди Тетянин живіт... Носять за ноги. Ноги довгі, мов жердини, довгі. Не згинаються. Тільки хитаються. Живіт в червону китайку одягнуто. На животі „ДІТИ“... і ще якісь слова намальовано. Живіт важкий—тим-то люди в руках ледви держать.

Живіт от-от родити почне. Бо на поворотах весь дрижить і починає спадати...

А люди, що його носять, не спиняються... ходять, носять...

„Дитина вже, може, і випала; його, може, ма-лого до землі притоптали... кісточки його...“

Під ногами сухо хруснула галузка.

Наум почав з глузду сходити.

— Стійте люди!..

„Оце є наш останній і рішучий бій“... — за-глушило його голос.

„Чому „останній? — подумав Наум. — Три дні іще...“

Глянув догори...

А грудей і голови у Тетяни нема. Замість го-лови—безволосий деревляний шарик маленький. Замість рук—золочені шнурочки з силою силенною пальців по обидва боки мотляються...

Тетяна руку свою назад викручує. Помочи ру-кою просить...

Люди це бачать.

„...сво-є-ю влас-но-ю р-у-укою...“ — дивуються і кричать з висповідом навколо. А ніхто Тетяні не по-може.

Не втерпів Наум.

Наперед, ближче просунувся і схопив Тетяну за руку...

(Пальці висхлі, м'які, кісточки всі висипались).

Зупинились люди, що Тетяну несли.

— От спасибі, що на зміну прийшов... Понеси-но ти трохи!

І хтось всунув Наумові в руку Тетянину холодну кашаву ногу.

Наум на мить зупинився.

Неси, неси, Науме!

Тримтячими руками повів він по Тетяниних ногах, дійшов до живота, намацав порожню китайку з висхлими на ній буквами.

— Тепер вже нічого... Чого мацаєш?—засміялись задні лави.—Смикнув—неси!..

— Неси, Науме! Неси, неси... — підхопили голоси.

— Урррааа!..—покотилося хвилею.

Задні ряди зрушили з місця Наума, підхопили вперед. Шапка злізла на потилицю. Хтось ззаду натяг йому її на очі.

.... міцно притис Наум до грудей держално прапора.

І холод держална, стукаючи об гарячу голову, потрохи отямлював його.

„День який,—подумав Наум, згадавши ранок,— як уві сні. Правду Тетяна сказала, що контузія знову прорвалася...“

Він почув як враз все тіло йому ослабло. Немов усі сили з жил його витекли.

І знову думка його почала розгадувать таємничі палічки на прапорі.

Хотілось спитати, та боявся зрадить себе.

Ступав Наум, підставляючи про себе звуки замість незрозумілих палічок на поперечині:

„НА-Е... НАКЕ... НАТЕ... НАНЕ... НАТЕ... НАСЕ... НАШЕ... НАШЕ...“

Так, так — „НАШЕ...“

Поєднав з попереднім словом:

„ДІТИ НАШЕ..“

Так, так:

„ДИТЯ НАШЕ“.

— Підходяще! — бадьоро вголос сказав Наум і прискорив ходу, немов для того, щоб скорше розгадати останнє слово.

„МА - УТНЄ...“

Почав підшукувати звук для середини:

„МА - УТНЄ... МА - УТНЄ... МАБУТНЄ... МАЙ-БУТНЄ...“

Прочитав усе разом:

„ДІТИ НАШЕ МАЙБУТНЄ“.

Повторив кілька разів.

— Дитя наше майбутнє?—запитав сам себе.

Чоловік, що поруч його ніс держално, кивнув головою.

„Чи ба як.. Значить, не я один... Напевне, це Ленін сказав. — подумав Наум. — Бо — правильно! З самої душі думку вийняв і написав. Чи ба, який він... А здається дітей у нього не було. І землі у нього не було... Всім потрібні діти для майбутнього. І самій владі потрібні. Тільки не всім так скоро, як мені. Радянська влада і місяць і більше терпіти може. А в мене — дні... Два дні всього. Два...“

„Дитя — наше майбутнє“. Ну й правильно. Дитя наше майбутнє — буде. Неодмінно буде ..“

І задоволений з цього він бадьоро поправив на плечі держално, поправив так, як колись винтовку.

На плече, кро-ком руш! — згадав і скомандував сам собі.—Ать, два, три, ать, два, три... в ногу, в ногу! —кинув він своєму сусідові, з любов'ю притискаючи до плеча держално,—так само, як п'ять років тому притискав винтовку, коли йшов проти Денікіна.

— До сільради, потім додому, — скамандував чотовий.

— Пра-ве пле-че вперед! — доповнив команду Наум. — Ать, два, три. Ать, два, три... Ать, два, три...

Пізно вечором розходились усі додому.

— Коли я був в армії, — розказував Наум, — раз таке діло вийшло...

Шумно сперечаючись порівнялась з ними юрба.

— Бреши, та оглядуйся! — гукнув хтось із натовпу.

Всі соковито засміялись.

— Ех, хлопці. Що правда, так це, — говорив бородань Михайло, — почуваю сьогодні, коли ще в строй доведеться, винтовку дадуть, — буду держать її ще краще, як молодий.

— Правильно, старий!

— Треба, щоб на рік два перші травня було, — одказав Наум.

— Три! — крикнули разом.

— А я за чотири, — сказав не знати звідки взявшись Архип.

— Правильно — чотири, — закричали всі.

— Товариші, моя пропозиція! — ухопив Архип за гриву свого улюбленого коника. — Щоб випробувати бойову готовість села в справі підмоги Червоній Армії Есересер — призначити замість одного — чотири травня на рік. Хто „за“ — прошу піднести руки?

— Одноголосно.

— Хто проти?

- Ніхто.
— Хто утримався?
— Нема.
— Ухвалено.
— Уррааа!..
— У мене ще,--обізвався Михайло.
— Стій, хлопці: слово старому.
— На мою думку, закінчить—інтернаціоналом,—
з притиском і діловито сказав Михайло.
— Хто „за“?—проголосував Архип.
Дружній, немов з одного горла, широкого й
гучного, як мідна труба, вирвався у відповідь хор.

VII

Чорною хмарою навис над головами Ступок
Тетянин живіт.

Важкий, упертий, мовчазний.

Танула певність, зникали надії, притуплялись думки.
Лишався ще один день.

... Уже давно звернуло з півночі.

Маленька лямпочка кидала ріденькі смужки
мерхлого світла. Наум бачив одкинуте догори
підборіддя Тетяни.

— Спиш?

— Не сплю.

— Думаєш? — злобно спитав він.

Тетяна ні пари з уст. Що йому казати? Розповісти,
що вже кілька день носить в поле відра,
виливаючи їх там, що сьогодні пудове каміння
перекочувала і — нічого: живіт з місця не зрушив.

Лежить на ліжкові Тетяна — мовчить, чуйно прислухаючись до свого живота: там ішло своє життя.

Лежить на помості Наум — мовчить, весь занурений думками в Тетянин живіт.

— А дулася? — питає Наум.

— Дулася.

Наума вже обурює її спокій:

— А сьогодні ти родитимеш, чи ще ні?

— Не знаю, — спокійно одказує Тетяна, — самій хочеться... Ну, що мені робити, кажи, що робить?..

І голос їй звучить так наболіло, немов прорвав шию, груди і з ран ударив струмком. Давно Наум не чув од Тетяни такого слова. Стало соромно. І легше стало од теплого її голоса.

— Якби Марійка не сказала... Сид якій!.. Яму копай і живцем туди лягай. Що люди скажуть?

І хто пойме віри, що я Марійці повірив. Наче хлопчисько який... Я ж на фронті був — німця бив, не боявся. Проти банд був — банду бив, не боявся. Завсігди перший в огонь — і страху не було. А тут... сид такий, страх такий... Такий сид, що голови рішаюся... — Що ж робити, Тетяно? Що ж ти чуєш? — підійшов до неї Наум.

— Сама не знаю...

— А ворушиться?

Тетяна стиснула зуби, стиснула очі й мовчала.

Чути було хропіт дітей. Одному подих виривав свистом через ніс, неначе грав хто на деревляну з двома дірочками сопілку. Другий сопів, як прорваний маленький м'ячик.

Наум поправив на хлопцях ковдру, постояв, потім сів коло жінки на ліжко. Раптом відчув як б'ється серце Тетяні, як ворушиться її напружений живіт — і закалатало серце Наумові.

„Лежить воно всередині й не чує, не розуміє зовсім, як чекають на нього. І нічого не скажеш йому — не зрозуміє. Все'дно, як телятко. І способу нема такого, щоб викликать його. Лікарі, напевне, знають. Напевне і Марійка знає. Та тепер вона — сердита: покликати — не піде...“

— Тетяню, а чи не знаєш ти, де головка його, де ніжки?

— Чого тобі?

— Підштовхнула б ти його... притиснула б... Скорше вийшов би.

— Дитя попсувати можна.

— Так не дуже.

І раптом спала Наумові думка: така велика й ясна, що підскочив, здивувався, як раніш до цього не додумався.

— Адже дитя уже готове, уже почуває... — сказав він раптом, рішуче потягшись до неї.

Тетяня злякано підвелася:

— Що робити хочеш?.. Не дозволю нічого... Іди геть од мене!..

Наум одсунувся й замовк, притулившись до ліжка.

Тетяня бачила його западисті, кошлаті груди і запалі, наче в канаву, очі. Було в них так багато болю, що злякалась різких своїх слів. Удруге стало жалько Наума.

Якби не живіт, не гордість, що важча за живіт була...

Підкотив жаль до горла, здушив шию, розхвилював груди і, впавши головою в подушку, Тетяна міцно притисла її до лиця.

Наум лежав обіч, не рухаючись, почувуючи гарячий подих її, дихаючи випаром солоних її сліз.

— Що хочеш роби... — і слова її були солоні, пересохлі, на все згодні.

— Думаю, Тетяно, що дитя наше готове, почуття має...

Він засікся і передихнув. В горлі було сухо солоно, хотілось випити води і не наважувався сказати свою думку, ту думку, що п'ять хвилин тому здавалась йому таким великим одкриттям.

— Дитя почуття вже має, — почав знову він, — йому тільки вийти... викликать його треба... Бо строк уже кінчається і його і наш...

Тетяна слухала й не розуміла. А Наум старався навести її на слід своєї думки, не наважаючись сказати одразу.

— Як рукою притиснути — то правда, що попсиувати дитя можна. А як його схвилювати так, щоб зарухалось — то безпремінно саме вийде. А вийти йому вже можна... Марійка за тиждень казала, що готовий... Так як ти думаєш, Тетяно?

— Не розумію я, чого ти хочеш.

— Щоб дитя заворушилось... Бо воно вже готове... А як зарухається — так і родитись почне... Та ж воно все'дно, що й кожна людина: чуття вже має, тільки розуму в нім нема...

Тетяна бачила, як нерішуче м'явся Наум на кожному слові, не рухаючись з місця.

А підбадьорений її мовчанкою, він наважився:

— Лоскотів воно боїться... Полоскотати його — в ніжки, в ручки його... Заворушиться воно, розхвилюється... Скорше родиш!

Усміхнулась Тетяна на його вигадку.

Уявилося їй, наче дитя вже родилося, вона на руках його держить, а Наум — коло неї: дитя бавить, пальцем — шийку, ручки йому лоскоче.

І примруживши очі, підтягла Тетяна живіт до грудей:

„Бідний ти мій!..“

... І не було в серці ніякої злоби на Наума, ні обиди, коли тримтяча од напруженої обережності рука його дряпала Тетянин живіт шерхлими мозолями...

... Сон почав брати Наума. Стомлена рука лінво рухалась по тілу і враз спинилася, ткнувшись в груди Тетяні.

Схопив Наум одну грудь її в руку і зітхнув. Пригадав, що Рудька вже другий рік не телиться, молока не дає.

„От як би у Рудьки таке вим'я — напевне два глечики на день давала б...“

Розтулив пальці, пішов рукою нижче, ще раз згадав Рудьку і її безмолчне драглисте вим'я, ще раз стис в кулаці Тетянині груди. Груди скрипнули, наче воловий пухир, і вислизнули.

Наум тужно похитав головою.

„Якщо тепер не отелиться — доведеться продати. Продати — задурно. Карбованців сорок, не більше дадуть. А нової за ці гроші не купиш. Дійна, мабуть, найменше яких сімдесят коштує...“
І згадав, що Архип того року казав йому мінятися: давав за Рудьку свою корову дійну — вим'я велике, тільки кульгава.

— Ехе-хе!..

І Тетяна казала обміняти, а Наум не схотів, все на Рудьку сподівався.

Раптом Наумову руку догори підняло... Він заціпив подих:

„Починається!..“

Але передихнула Тетяна, і рука Наумові знову спустилась.

„Ще не збирається. Лежить собі, наче не про нього думають. Спокійненько там йому, тепло, клопоту ніякого, їсти не хочеться, чого там квапитись... Як родиться, виросте — розкажу їй тоді, скільки турбот через неї пережили. А їй тоді смішно буде і совісно за те, що загаялась... Ні, не скажу. Не треба. Ще другому кому потім розкаже. І Тетяні сказати треба, щоб не говорила... Лихо з того може вийти...“

— Тетяно, Тетяно! — гукнув до неї Наум.

— Чого?

— Щоб після не забути. Ніколи Явдосі про це от не кажи...

— Кому?

— Явдосі, дочці нашій. Ніколи їй говорити про те, що тепер оце... не треба. Бовкне кому — стиду

потім до самого гробу... І як велика буде, не кажи.

— Невже тепер про це?

— Згодом забудеш, і я забути можу, так от і кажу.

— Добре.

„Людина мусить наперед все бачити, — спокійний думав Наум, — якщо поклав собі — не одкладай, зараз роби. Од „завтра“ все лихо в житті нашому. Обдумав би з Рудькою ще того року — не було б мені тепер лиха...“

Через віконце нечутно вдерлась перша смужка світанку і причаїлась на долівці. Даремне змагалася з нею лямпочка, обороняючи свої права на світло. Сили були нерівні і, висолопивши мерхлий язичок свій, вона притихла — пітна, бліда, що хвилини спалахуючи передсмертним світлом.

Затерпла Наумова рука посувалася поволі, механічно, забувши про ціль своїх рухів.

„Як чудно на світі все, — думав Наум, — от хоч і дитя—а та сама людина. А от без воздуха дихає, як оселедець пресований. Наче консерва, в коробочці лежить і без воздуха дихає. Тільки коробочку чи то впустив, чи погнув — нічого: не зіпсується консерва. А жінку — впустив, чи живіт придушив — і дитя і сама можуть загинути... Треба б людям придумати щось таке безпечне для вагітних: щоб підчас роботи, чи воду коли носять — шкоди не було якої. А ще краще якби кожна баба в останній місяць могла б зовсім не робити“.

Наум бережно підняв руку, обережно ступаючи по животу самими пальцями (не торкаючи долонею), так обережно, наче то був не живіт — селянський терплячий, — а клубне піаніно.

„Рука моя шорстка, в мозолях — подряпати можна. Від того і зараза ще може“ — раптом злякався він.

А Тетяні здавалось тепер: неначе діти в камінчики грають. Догори підкидають, а зловить на льоту не вміють. І камінчики по два, по три одразу падають і дрібушечки вибивають. І як піднімав Наум „подушечки“ своїх пальців, Тетяна втягала свій живіт.

„Діло це обережне, делікатне, — думав Наум, — пружину бабі зіпсувати можна“.

І чомусь згадав Наум черевату Фросину Ігнащенкову, доньку Михайлову. Цілий день після того, як неживий ходив. Було це дев'ятнадцятого року. Вступив до села загін білих. Весь по хатах розсипався. Офіцер, що в загоні був, наказав комуністів усіх вишукать. „З корінням комуністику усю викорчую. Такий, — каже, — наказ од верховного командування. Щоб за дві години чисто зробити“. Постріляли голову сільради, брата Архипового, за те, що лишки в поміщика Дидуцького забрав, і ще багато кого. Офіцер коло сільради сидить, накази дає. До нього людей приводять: „Це, ваше благородіє, такий, а це такий...“ А він: „Розстрілять, розстрілять“... Всіх, кого знайшли, постріляли. А потім почали п'ятику. А тут раптом двоє салдат напідпитку бабу Ігнащенка тягнуть. Просто до офіцера

їхнього. Баба—вагітна: не сьогодні-завтра родити—
строк. Пручається. А її прикладами ззаду під-
штовхують. Підвели до офіцера: „Комуніста ще
одного знайшли, ваше благородіє!“—рапортують.
„Це ти будеш?“—підійшов до неї офіцер, і рука
його п'яна до шаблі тягнеться. А тут глитаї, що
офіцеру скарги приносили, загоготали: „Це чоловік
її... продподаток брав, агітатор був, з чекою знався“.
Офіцер—червоний весь. Ледви на ногах стоїть,
„Де твій чоловік?“—питає. „Втік, сховався кудись!“—
голос чийсь одказує. „Роз-шукать, розстрілять!“—
затрусивсь офіцер. „Ваше благородіє, а як же з
цим комуністом?“—питають і на черево баби при-
кладом показують. Як зареоче офіцер: „Браво,
хлопці, браво!“ Сподобалось, мабуть, йому. І до
баби: „Скидай спідницю!“ Баба стоїть, мовчить, ро-
зуму рішилася. А глитаї стоять навколо і підлиз-
ливо в тон йому хихикають. „Спідницю скидай,
кажу тобі!“ Баба—ані руш. Всі—дивляться. Офі-
цер закусив губу, шаблю витяг і, не кажучи слова,
встромив їй за пояс—пояс перерізав. Спідниця
впала. Баба стоїть, не зігнеться. Офіцер стоїть, на
шаблю спирається і на бабу дивиться; баба стоїть,
з місця не ворухнеться—на офіцера дивиться. Тіль-
ки один живіт її здимається, сорочку напинає—от-
от з натуги розірве. І раптом до неї: „Палиці нам,
стерво, в колеса ставиш? Ми комуністику нищимо,
а ти її плодиш... Плодиш, питаю?..“ А потому як
підійде до неї близько і, наче рибу, по животу як
черконе... Баба впала. А дитиня, в середині її
плаває—вилізти хоче. Офіцер, мабуть, сам злякався:

блідий, хвилюється, навкруги оглядається. Сам себе жартом підбадьорує: „Прапор йому червоний дайте. Чого стоїте?“—кричить. А знайшлись охочі, що зробили таке: хтось встромив їй у живіт прапор, що над сільрадою висів. Той прапор тепер в жінвідділі стоїть, держално в оправу взяли, в куток поставили, напис зробили...”

Наум важко зітхнув і простяг ноги.

Втомлена рука його безсило скотилася з живота Тетяни вниз.

— Куди лізеш?

Наум розплющив очі і скочив.

„Уже?..“

— Куди рукою лізеш, кажу тобі? Геть!..

Наум швидко підняв руку. Була вона чужа і важка, немов хто гирю чугунну на пальці повісив.

— Нехотячи... задрімав, мабуть...

В кутку, підобгавши хвіст і насупивши очі, сердито дивився на Наума кіт за те, що його випхнули з ліжка.

Світало.

Наум глянув Тетяні в очі—не прочитав в них нічого. Глянув на живіт її—нічого.. Мовчки підвівся і розбитою ходою пішов собі геть.

VIII

...Швидко повернув назад. Тетяна сиділа, нахилившись над відром, і чистила картоплю.

— Тетяно!.. Нічого не знаєш?..

— Нічого.

— Об'явила сільрада перепис...

Обличчя Тетяні більше за картоплю стало.

— Коли?

— Уже ходять... Зараз, напевне, і до нас прийдуть.

Недочищена картопля випала Тетяні з рук і з плюскотом упала в відро, а рука, що ніж держала, і далі рухалась—шкребла пальці.

— Ляжу я... щось мені...—мовила тихим голосом Тетяна і встала.

Наум мовчав—сірий, димний, похмурий.

На дворі загавкав собака,—невідступно, уперто.

„Так. Значить, ідуть“—сказав собі Наум.

— Ідуть, ідуть, Тетяно!—раптом додав він голосно і жально всміхнувся.

Наум стояв серед хати з застиглою на лиці гримасою—чи то посмішки, чи то болю.

— Стукають, Тетяно...—не поворухнувшись, деревляним голосом повторив він.

Потім повернувся так, як повертався в строю, став коло дверей, глянув раз довго на Тетяну і одсунув засув.

— Наумові Демидовичу моє поважання! Щастя, здоровля!

-- Драстуйте,—тихо одказав Наум.

— Дозвольте, Науме Демидовичу, маленьку переписочку зробити. Пробачте за турботу... А Тетяни Андріївни чом не видко?

І враз помітив на ліжкові Тетяну:

— Прошу пардон. Нездужаєте, Тетяно Андріївно?—і покрутивши ріденькі, догори загнуті вусята, підійшов ближче до ліжка.

— Драстуйте, Тетяно Андріївно. Як ся маєте?

Він стояв у головах Тетяниного ліжка, обводячи її посоловілими очима, похитуючись то туди, то сюди і поглажуючи вуса.

Тетяна обернулася, здивовано вдивилася в нього і мовчки заплющила очі.

— Так-с, так-с...—Нікчеменко поклав портфель, дістав з портсигара папіросу, постукав нею кілька разів об кришку, дмухнув в мундштук і закурив.— Може невчасно прийшов?—звернувся він до Наума.—Прощу пардон. З обов'язку служби, знаєте... Нагрузка... Чому ви мовчите?—спитав він раптом.

І витягши шию, повернувши її трохи на бік, знову перевів погляд на Тетяну:

— Чому?

Мовчала, заплющивши очі, Тетяна. Мовчав, прихилившись до стінки, Наум і стежив за кожним поворотом очей Нікчеменка.

„Скоріш би вже... Скільки ще мучити буде?..“— думала Тетяна.

— Невдоволені, виходить, з мого візиту?.. Не думав, не думав,—і, одійшовши од ліжка, сів за стіл.—Я за це плати не маю. Даремне працюю все. Даром. А виходить, що й подяки навіть нема... Обидно, обидно... На кожному засіданні, зборах завжди одне чуєш: „Доручити товаришу Нікчеменку, на товариша Нікчеменка покласти обов'язки, товаришу Нікчеменку запропонувати, пояснити...“ Використовують, звичайно, культурну силу. Актив. Еге. Тепер оце увагу влади й радянської партії загострено на перепису. Доручили мені. Питання

актуальне, навіть делікатне. . Але вам про це заявлю... секретно, бо знаю і поважаю вас та Тетяну Андріївну...

Він видержав довгу, тяжку для Наума і Тетяни павзу.

— Роблять усе не просто, значить, з приключкою... Як і скільки в кожного вияснити хочуть—розумієте?.. Про всякий випадок... а по суті—на манір розвідки... От що...—пригнувшись до столу, таємниче сказав він.—Адже ось ви, Тетяно Андріївно і Науме Демидовичу, про міжнародне становище не знаєте, ні, що ми нині в оточенні?. Не знаєте, га?.. Еге. В імперіялістичному. З усіх боків,—він вельми поважно провів нігтем по столу круг.

— От так. А ми посередині. Так-с... Розумієте?.. Всесвітнє, всесвітнє озброєння проти нас... От що!.. З другого боку,—подорожчання продукції, плановий продподаток, глитайство і так далі. Рада комісарів і ухвалила: зробити перепис. Про всякий випадок... Еге. Важка справа. І доручили тут—мені. „Ти,—кажуть,—краще за всіх все знаєш. Добре справу зробиш“. Довелось погодитись... Хоч дуже не хотілось.

Хоч і рання була ще пора, а Нікчемєнко був уже під чаркою.

Випив він у сусідній хаті, де підозрілий дідок-хазяїн, боячись за долю шестисот пудів прихованого зерна, довго й тихо допитував його для чого цей перепис. Почуваючи, що він мусить віддячити за частування і бажаючи похвалитись поінформова-

ністю, Нікчеменко відповідав в тон підозрам хазяїна. Так, непомітно для самого себе, приточив він те, що зараз повторив Наумові, а правильніше Тетяні, якій давно уже мріяв сподобатись.

Він затягся папіросою, напівобернувшись, щоб його могла бачити Тетяна, витяг з кишені в'язку ключів і вів далі:

— Оце-о бачите?—Одібрав три найбільші ключі і простяг їх вперед:

— Ось, на чім нині вся влада і держиться, ось: міліція—раз, сільрада—два і партійний комітет—три. Ось і весь, пробачте, апарат. Вся решта—дріб'язки. А запропонували все це мені: „Тут все,—кажуть,—пам'ятай. Тобі передаєм. Під твою відповідальність“. Так і передали все. Без рахунку навіть... Да-с. Тільки заради форми—один опис реманенту склали... Що ж? Я бережу. Бережу...

Нікчеменко загасив папіросу і гордо, наче б то схвильовано, сховав ключі до кишені.

— Бережу... еге,—повторив він. Потім глянув на заплющені нашорошені очі Тетяни, побачив одкриті напружені очі Наума і присунувся до столу.

— Ну-с так! А тепер давайте писати. Приємно порозмовляти. На душі стало лекше.

„Наум Демидович Ступа, селянин“—вголос промовляючи записував він.

— Тридцять шість років?

Наум кивнув головою.

— Бачите, як я пам'ятаю: Так... „жонатий, жінка Тетяна Андріївна 25 років“...

— Двадцять шість.

— Що ви кажете? Не думав, а такі молоді. Дуже навіть. „26 років. Діти...“ Дозвольте, сам хочу... Ага: „Костик—6 років“, так—„Настя—5 років, Федір—4 роки і донька Явдоха“... Наумовна,—самовдоволено скінчив він.

— Років?..—оглянувся Нікчеменко.

Наум раптом скочив з місця:

— Нема...

— Знаю, знаю—років ще нема. Дні, дні лише. П'ять день віку—так і запишу: „5 день віком“... Ось. І Тетяна Андріївна прокинулася. Прехороша мати тільки згадав її пташку, так зразу і кинулася. Дозвольте поздоровити, Тетяно Андріївно, з новонародженим. Особисто записував. Тихенька вона в вас—не заплаче. Спить, еге? Спить крихітка, спить симпомпончик, пташатко маленьке!—і, підвівшись з стільця, Нікчеменко підійшов до Тетяниного ліжка і простяг руку до того місця, де настовбурчилася ковдра.

Нікчеменко—в минулому волосний писар, а колись—дяк, а тепер—технічний секретар сільради—шість років був удівцем. Мріяв все про жінку з багатим магазином в городі, про коханку—жінку якого-небудь зава-господарника і страшенно боявся аліментів. І тепер дуже досадно йому було, що проморгав Тетянину вагітність:

„Приємна жінка... Дуже навіть... Пікантна.. А головне—нешкідлива... І чоловік—мужик. Даремне такий випадок прогавив... Безперечно, на літо знов начинятись буде, — заспокоював він себе, — треба клюнуть—буд...“

І простягнута до немовлятка Тетяниного рука його яхидно ковзнула вище, ткнувшись розчепіре-ними пальцями в тверді опуклі її груди.

Тетяна скочила, волосся з-під хустини в усі сто-рони розбіглося. Рука Нікчемєнка корчилась і стог-нала в її стиснутих пальцях:

— Душі моєї не вимотуй!.. Що хоч, зразу роби, а тіла мого не руш...

— Тетяно Андріївно... Нічого не хочу... Пустіть... Ай... За що ж це?.. Дозвольте...

Йому заболіло. Здалося, немов необережно зрадив чимось свої думки.

— Я ж немовлятко ваше особисто записув...

— Геть, гадино, геть!.. Вистраждай спочатку... Ви-страждай, пес ти поганий, потім торкати його будеш...

— Тетяно Андріївно!..

— Вистраждай, гад, спочатку...— і знесилена ви-пустила.

Нікчемєнко одбіг в куток і заслонився стільцем.

— А-а... Бити?.. Ображати?.. Підчас виконання службових обов'язків?.. Он як... За те, що перепис роблю?.. На пред-став-ни-ка влади руки під-німати?..— плигав по складах Нікчемєнко.

— Так он які ви люди? Розумію... Скручу, роз-трощу, знищу к чортовій матері...

Наум стояв недвижно, наче вліплений в стінку. Нестерпно пекло очі, глотку. Тетяна сиділа, спу-стивши додолу ноги, здригаючись, немов на мо-розі. Раптом погляд Нікчемєнка упав на її живіт, підпертий краєм ліжка.

— Це що ж таке?.. — застрибали йому очі живчиками. — Що ж це таке? Га?.. — щиро здивувався Нікчеменко.

Але в міру того, як дивився він на Тетяну, здивування його переходило в переляк:

„Чи ж можливо?.. Невже ще одного родити буде?.. Зараз.. Як тримтить вона! . І очі які.. Хоч би з переляку не вийшло чого?.. Ух, ти!.. Потім на мене все звернуть, на мене, і про розмову розкажуть..“ — тривожно думав Нікчеменко, не зводячи з Тетяни очей.

„Та чи справді це так?.. Значить, двійко було.. другого на четвертий день родить.. Ух, ти!.. Як тримтить!.. Хоч би чого не трапилось.. Треба попередити... Зараз же... зараз, не гаючись, побіжу заяву на неї подам...“

Нікчеменко зблід, мовчки, щоб затаїти хвилювання, погрозив кулаком і вибіг.

— Скінчилося!.. — полекшено зітхнула Тетяна, коли хрюснули двері. І, впавши на ліжко, зарила голову в подушку.

„Почалось!..“ — подумав Наум, і перед очима мигнули: міліція, тюрма, суд, сором, сусіди...

І раптом, зірвавшись з місця, вибіг із хати.

IX

Розкинувшись в широкім, на парикмахерський зразок кріслі з продавленим, закритим подушкою сидінням, сидів, попахкуючи папіросою, адвокат і мовчки слухав. Інколи нашорошувався, примружуючи на

Наума поверх окулярів насупонені очі і, шумно закопиливши губи, випускав дим.

Наум зупиняв свою мову, адвокат кілька хвилин хитав головою і коротко наказував:

— Далі.

Як скінчив Наум, адвокат устав, пройшовся по кімнаті, потім сів і, підперши голову великим пальцем, поставив свої очі на нього.

Наум сидів мокрий, блідий, не підводячи очей.

— Ну і справа!..—забарабанив адвокат по столу,—накрутили... д-да...

— А що ж за це нам має бути?..

— Зараз поглянемо,—сказав адвокат і розкрив кодекс.

— Злочин твій—такий незвичайний, небувалий, що і в кодексі карному його навіть нема. Законодавець, розумієш ти, не передбачив, тоб-то не думав, щоб такий злочин хтонебудь міг учинити, і тому в кодекс його не вписав. Розумієш?

— Розумію.

— От... але в таких випадках, коли карний злочин,—роблячи наголос на „карний“ і „злочин“, далі говорив адвокат,—кодекс не передбачає, законодавець дозволяє судові застосовувати закон з аналогії. Розумієш?

— Ні..

— „З аналогії“—не розумієш? Це значить—кваліфікувати, скажемо, твій злочин по статті, що передбачає найбільш... ну — найбільш... подібний значінням своїм і формою злочин. Зрозумів?

— Тепер зрозумів,—нахилив голову Наум.

— Зараз і пошукаєм ми таке...— і почав перегортати сторінки: „Розділ перший. Контр-революційні злочини“—прочитав він.

— Змилуйтесь ..—підскочив Наум,—та хіба ж я?.. Та я ж за Радянську... Товаришу присяжний!..

— Тихше, тихше ти. Я ж нічого ще не кажу... Так. Я статтю підшукую. „Контр-револ...“

— Товаришу присяжний!

— ...люційні“... не підходить... Так, далі: „Проти порядку управління“...

— Товаришу присяжний!..

— Як ти мені заважатимеш, я одмовлюсь вести твою справу! Не перешкоджай!.. „Участь у бандах... Виготовлення... переховування... ухиляння... з метою... без мети... Привласнення... Підбурювання ..“—перегортав він сторінки.—„Опір...“ От, от. Це—жінки твоєї.—І чітко прочитав: „Опір окремих громадян представникам влади підчас виконання ними покладених на них законом обов'язків або“...—так—„зв'язані з убивством, каліцтвом чи насильством над особою представника влади, карається вищою мірою кари“,—що значить: роз-стрі-лять,—глянув він на Наума: „допускаючи зменшити“...—не докінчив він.—Загалом кажучи—вищою мірою кари... Це твоїй жінці. Д-а-а, штучка!.. Тепер найголовніше: знайти статтю для тебе. Складна кваліфікація.

Юридичний казус, рід...

— Як розстрілять?.. Розстрілять Тетяну?..

— Такий закон...

— Але ви прочитали: „коли з убивством“ а-а-а-а.

— Аб-бо, аб-бо... „насильством над особою представника влади!..“ — перебив йому мову адвокат.

— Але ж вона—жінка... навіщо він до грудей їй ліз?..

— Вона—жінка, а він—представник влади. І бить його підчас виконання службових обов'язків, підчас пе-ре-пи-су!.. Важка штука... тяжче тепер, ніж робкора побить. 86 стаття карного кодексу. Коли він не мав права грудей її чіпати,—треба порушити проти нього карну справу за-а—надуживання владою, можна за замах на гвалтування, за образу і так далі. Але не чинити опору, не бити його. За самоправство закон карає. Аджеж він перепису через це не скінчив? Так. От бачиш!.. Вибіг?

— Неправда!.. Неправда, щоб за таке стріляли Тетяну... Неправда... Неправда, що такий закон...

— Коли ти кричатимеш тут,—тривожно підвівся адвокат,—я тебе попрошу... Геть звідси попрошу!..—враз голосно крикнув він, погрозливо вирячивши очі.

— Не буду... буду...—стиснув Наум свої тримтячі щелепи,—не буду... буду... Не хочу, не дозволю! Неправда—такий закон...

Адвокат встав.

— Не бббб-у-у-у-у.. — підстрибували щелепи.

— Випий води, на!..—Кружка глухо стукала об зуби, вода розхлюпувалася, не попадаючи в рот, розпливаючись по підлозі калюжою.

— Твоє майнове становище?

— Бідняк.

— Гм... — випустив дим адвокат.

— Аджеж...

— „Аджеж, аджеж“... Судова справа, та ще така, гроші коштує!

— Корова є?

— Є.

— Продати треба. Негайно.

— Рудька—ялова. Поддер...

— Продать, кажу тобі. Однаково заберуть через конфіскацію майна. А на гроші ці допомгти ще можна.

— Можна?

— Ну, тихше, тихше. Потім поговоримо. Коли не я—так ніхто тобі не допоможе. Тепер найголовніше: знайти статтю для тебе, а потім поговоримо, як боронитись будемо...

І нахилив голову над кодексом, читаючи про себе:

— „Порушення... Затаєння колекції... Перевищення... Зловживання... Пошкодження... Зараження.. Крадіжка... Розбещування... Безгосподарне використання... Образа... Неправдивий донос...“—здумався адвокат.

— Неправдивий донос!.. це моє...

— „Або свідчення з корисними мотивами“.. — глянув на нього адвокат.

Наум нахилив голову.

— „..коли штучно утворюється докази...“

— Штучно...—мало не крикнув Наум,—штучно,—згадавши, як намагався штучно викликать у Тетяни пологи.

— Ось вона і є!—сказав відсапуючись адвокат. — Стаття 179 з аналогії. Позбавлення волі — тюрма,

значить, Не менше, як на два роки, тобто, можна дати до десяти.

Він самовдоволено закрив кодекс і поклав його на етажерку.

— Я зараз,—і вийшов з кімнати.

Наум взяв зі столу кружку, намочив у ній кінчик мішка, приклав до лоба, очей, скронь. Полекшало. До болю захотілось курити, але тютюну не було. Витяг з пепельнички недокурену папіросу, одірвав мундштук, підніс до рота і раптом гидливо кинув геть.

Вернувся адвокат. Поправив в кріслі зім'яту подушку, сів, і голова його, одірвавшись од тулуба, поплила на димних колесах до Наумового обличчя.

Наум придержав подих і одсунувся.

— Хочеш курить?—не ворухнувшись, спитав адвокат, сопливо випустивши з носа брудний струмок диму.

— Ні.

— Кури...

— Не хочу...

— Гм... Так-с.. Ну, добре...

— З Тетяною як буде?.. За себе не сперечаюсь. Неправдивий донос зробив. З користю. Штучно хотів дитя викликать... А Тетяна?.. Тетяні за що?..

Щось шумно враз заворушилось. Ожив мішок, що лежав на підлозі біля ніг Наумових... Адвокат скочив, перекинув чорнильницю і голосно закричав.

Наум кинувся до мішка і схопив його за ріжок. Мішок розвязався і з нього вітром вилетіли, шумно махаючи затерплыми крилами, півень, а за ним

курка. Адвокат стояв, сердито ковтаючи слину, а птахи злякано кружляли, шукаючи виходу.

Адвокат схопив зі столу дзвінок і швидко рішуче задзвонив. Вбігла боса баба і стала на дверях.

— Взять його,—наказав адвокат:—на кухню!

І в напруженім його тілі з витягнутим в бік півня пальцем, і в виразі його обличчя, і в голосі—було щось таке, що примушувало забути, що один з ворогів—всього-на-всього півень.

А півень не давався, стрибав, кричав. Кудкудакала коло Наума курка, дивлячись на нього широко розкритими, повними жаху очима. Баба зім'яла під пахою птицю і вийшла. Наум глянув їй у слід і сів.

— Коли тебе—до кабінету, то ти й півня, і курку і чорт-зна що з собою...

— За пораду приніс.

— Корову продати треба.

— Продам...

— Завтра. Не пізніше. І до мене—в обід.

Адвокат зібрав з підлоги розкидані півнем папери, сів у крісло і, заспокоївшись, почав:

— Справа ця трудна тому, що інтереси твої і Тетяни діаметрально, — розумієш? — діаметрально,—пояснив він пальцем,—протилежні. Те, що може врятувати Тетяну—може погубити тебе... І навпаки... Так... Тетяні, наприклад, вигідно тепер до суду не родити. Бо, коли б я нічого не придумав, стаття 86 карного кодексу передбачає пак розстріл... От... Але, згідно з статтею 33 до вагітних розстрілу не застосовують.

— Як Тетяні краще...

— Не заважай говорити! От... А для тебе, на-
впаки, було б вигідно, щоб Тетяна сьогодні—зав-
тра родила.

— Як Тетяні краще...

— Але річ у тім,—задумався адвокат,—що по-
логи на довгий час, до суду—не задержиш. Зна-
чить, треба що-небудь придумати інше... Інше...
Так... В усякому разі найголовніше, — пожвавішав
він,—це постановка. Поставити справу на пра-
вильні рейки! Ось що... Інше все—дурниця. На
суді можна і зовсім навіть не брати адвоката.
А теперішні оборонці всі на суді стараються, на
суді. А на суді пізно вже... Пізно. Словами та
статтями не замажеш. Ні... Ехе-хе... Не допускають
мене до роботи тепер. Не допускають... Показав би
їм, як справу треба вести. Показав би!.. — випро-
стався він і для чогось стукнув себе кулаком у груди,
і одразу ж не зваживши сили удару — зщулився.
—Розуму у них, у суддів теперішніх—як кіт на-
плакав: молоде, неосвічене. Бо шмаркачів самих
в оборонці і пускають, щоб рівні сили були, щоб
їх не перехитрити... Те, що я тобі пораджу—ні-
хто тобі не скаже. Смілості й розуму забракне.
Пощастило тобі, що до мене прийшов. Не один
десяток вашого брата врятував уже...

Він довго ще говорив. Слова довір'я не викликали.
Але під накипом їхнім Наум чув уже якийсь план:

„Чого б він інакше так розпалився? Видко, щось
придумав вже... Приголомшити одразу хоче...
Скорше б вже почуть!..“

Але адвокат не квапився. Одкинувшись на спинку крісла і закинувши голову назад, він раптом замовк, примруживши очі, усім своїм виглядом показуючи, що він зосереджено думає.

Наум не втерпів і шумно рухнувся на стільці.

— Да... Так от, кажу я,—поволі, неначе і далі думаючи вголос, заговорив знову адвокат,—краще за все, звичайно, було б... коли б дитина народилась мертва... еге... або—вмерла б вона... Це трапляється, навіть дуже часто, особливо на селі... пологи без медичної допомоги... випадково породілля придушить, розумієш?..

— Дев'ять місяців носила—і щоб вмер?—вп'явся в нього Наум.

— Да...—не відповідаючи вів далі адвокат,—тоді слідство не матиме змоги перевірити час народження... Ще перед слідством—ви його хороните—і все. А коли його згодом навіть і відкопають—визначити вже точно, коли народилась дитина, точно визначити неможливо буде... Розумієш?.. Ось—де твій порятунок! Лишається, значить, один лише Нікчеменко, який у жінки твоєї бачив живіт... Нікого з ним не було?

Наум мовчав.

— Так... значить, тепер треба як-небудь запламити його свідчення... Так... Напишемо завтра і повезеш до прокурора заяву, що Нікчеменко хотів жінку твоєю згвалтувати.

Наум засмикався на стільці.

— Проти нього почнеться поки що карна справа по статті 169 карного кодексу, і свідчення його

після цього довіри вже не матимуть: ні в тому, що в Тетяни живіт був, ні в тому, що Тетяна була його...

— Так він же не гвалтував,—зчервонів Наум,—рукою тільки до неї...

— Хотів, — кажу, — хотів! — підніс свій голос адвокат.

— А почім я знаю, що хотів?

— „Почім, почім“... А навіщо їй груди мацав?—значить, хотів. А коли хотів,—значить згвалтувати...

Все в середині кричало Наумові: „ні“! А слів таких, як треба, не було.

— Завтра продай корову і приїзди до мене. Заяву напишемо. Побачиш, як справу поставлю... І нікому нічирк: ні про справу, ні про мене. Розумієш? А то все пропало.

— А Тетяна?.. Чом за неї нічого не кажеш?..

— Чого тикаєш?—зблід адвокат.

— За Тетяну питаю тебе.

— Завтра напишемо.

— За Тетяну сьогодні знати хочу.

— Ну, чого ти?.. Я ж сказав... Ще сам хочу подумати.

— За Тетяну зараз же хочу знати...—з тупою впертістю, не дивлячись на адвоката, повторив Наум.

— Завтра приїдеш—тоді все...

— Хочу за Тетяну знати... Лопну, як за Тетяну не скажеш!..

— Та я вже сказав...

— Не хочу я цього... чуєш? Дитя, щоб жило, хочу!.. І доноса не хочу... не призводь мене ще до гріха...

— Та чого це ти?.. Тихше... Хто ж тебе хіба... Куди ти?.. Дай, розкажу тобі... Ти ж не зрозумів...

„Невже ж так погано, що іншого порятунку нема, крім такої підлоти?..“—з жахом думав Наум.

— Забери свого півника і курку!.. Я нічого не беру... Вони мені не потрібні.. — наздогнав його адвокат.

Був він лисий, скуйовджений, переляканий. Галстук, старовинний, широкий, вибившись з-під жилета, мотлявся на плечі; драглисті з короткими товстими пальцями руки без слів трусились, намагаючись переконати, зупинити Наума.

Але Наум вже не слухав.

Х

Заходило сонце—холодно й байдуже, коли Наум вийшов з будинку адвоката. На краю села, де несміливо притулилась самотна хатинка з насунутою набакир тесовою шапкою, Наум зупинився. Сів на пень старого дерева, зняв чоботи і, засукавши штани, пішов собі далі. Ріденька грязюка лізла крізь пальці його ніг, підстрибувала, закидаючи підборіддя, ніс, вилиці, вії. Крепко били—в груди, серце і в спину носки чобіт, що гойдалися на плечі. Але Наум ішов далі, як заведена машина, випнувшись, не зупиняючись, не оглядаючись.

Уже далеко лишилось позаду село, як раптом налетів на Наума задиханий вітер. Він енергійно пошарпав тонке, прилипле до лба волосся Наума, нагадавши про забуту у „присяжного“ шапку.

Але Наум не спинився. Вітер голосно і пустотливо свиснув йому в вухо. Наум тільки мотнув головою. Тоді вітер нерішуче зупинився. Потім знову погнався, свиснув у друге вухо, ляснув чоботом по спині і, махнувши на нього, нарешті, сильним струмком, пішов собі в сторону:

„Чудак чоловік!..“

А Наум усе йшов.

„... значить так: Тетяну—розстріляти треба, дитя, що народиться—померти мусить, Рудьку—на м'ясо продати, на Нікчеменка донос писать, діточок—без догляду пустити, самому—до тюрми сідати... Бо—така стаття закону є, і закон цей видруковано. І всі його знають. І ніхто злочина такого не чинить, бо знає... А я зробив! І Тетяну до гріха призвів разом з собою. Проти волі затяг її. І закон тепер і Тетяну разом зі мною карати мусить... Мене, що все це придумав,—тільки в тюрму... А Тетяну, що гріха не хотіла, що цього не казала робити, що проти встиду мого і свого, проти мерзоти моєї виступила—розстріляти треба по закону... І немає такого закону, що вищий за цей... І ніхто не повірить, що помилився я строком, що на слово Марійці повірив... І нема такого закону, щоб дозволив мені за Тетяну кару нести...“

Я ж... Все—я... я сказав, я записав, я придумав. Тетяна—ні, говорила... Розстріляти Тетяну!..—враз надзвичайно виразно стало перед очима Наумові, Тетяну, Тетяну!..“

— А-а-а-а-а...

— Ставши посеред дороги, Наум раптом заревів одчайдушно і дико. Стояв на місці і ревів, озираячись на всі сторони. Ревів, мов звір, попавши в пастку. Ревів довго, поки з надірваного горла, замість реву—вирвався беззвучний хлипавий клекіт.

Наум враз оглянувся. Побачив чорну стіну сутінок, круто повернув і пішов назад до села.

Розшукав там дрібненьку крамничку і, обмінявши порожній мішок на три пряники-півники з червоними голівками, рушив додому.

ХІ

На краю села Наума дожидав собака. Схвильовано лизнувши кілька разів йому руку, він швидко побіг наперед, нетерпляче озираячись на свого господаря.

Наум прискорив ходу. Собака перескочив через тин, вбіг у двір і голосно загавкав, стоячи на задніх лапах і дряпаючи в двері.

Наум увійшов.

В хаті безладною юрмою голосила дітвора. Тетяна тіпалася в гарячці, викрикуючи незрозумілі слова. Чаділа на стіні лямпочка і полум'я її, вибиваючись через розбите збоку скло, падало на стіл чорними сніжинками.

Побачивши Наума, Тетяна скочила і притулилась до стінки.

Широко розплющились її очі, виблискуючи жовтими вогниками лямпочки, а руки стягували живіт.

— Не дам, не дам!.. Геть, кажу тобі!..

Наум ступив наперед.

— Не смій чіпать... Не смій!.. Вистраждай спочатку...

Голосили діти, метався Наум, незграбно гойдались на плечі чоботи з присохлими грудками грязі.

— Тетяно. Це ж я... я...

— Не дамся, не дамся... Науме! Науме, рятуй... Науме..

— Так це ж я, Тетяно, я...

„Що робити? Покликать кого? Марійка — не піде, лікар—за 12 верстов“...

Наум раптом згадав. Розстібнув свиту, засунув за пазуху руку і, витягши звідти пом'ятий пряник, підійшов ближче до ліжка.

— Ось, Тетяно... Їж, Тетяно, пряника тобі приніс.

Тримтів у простягнутій його руці брунатний безголовий півник, а по голих грудях повзли, плутаючись в волоссі,—струмочки: червоні і золоті.

— Не дам... — туго обняла живіт, прикривши його грудима, потім раптом одкинулась назад і, вдарившись головою об спинку ліжка, простяглась не випускаючи живота.

„Роздушить, уб'є!.. Уб'є себе...“

— Тетяно! Тетяно!—і, схопивши її за руку, почав одривать її пальці—обручі.

... Двадцять пальців шумно і одчайдушно боролись, змагались, боронились.

Десять —проти десяти. І одні не могли перемагати безсилля других. Випустивши її пальці, Наум враз припав до її рук тримтячими сухими губами.

— Пусті руки... дитину пошкодуй, Тетяно! Це ж я...

А чобіт, спустившись з його плеча, ляпав їй по грудях, обсипаючи землею, розкришуючи брунатного півника.

• • • • •

Посеред ночі новий гострий крик розітнувся у хаті. Сталося.

Наче відіткнули чиюсь довгий час закриту шийку, і тепер з неї раптом звучно порснуло довго затаєною обидою, радістю визволення, незрозумілим страхом.

Наум схопився.

Звуки росли, проходили крізь вуха в кров, хвилиною пливли по всьому тілі, підкочували до скронів, до серця ударами молота.

Зірвалася кішка, що за все своє трьохрічне життя не чула нічого подібного. І, витягшись в нитку, пригнувши до землі голову, — так само, як підкрадалася влітку до горобців, — почала наближатись до таємничого місця на Тетянинім ліжку.

Прокинулась Настя і безшумно ткнула кулачком Костика, що спав поруч неї. Костикова голівка ткнула боляче Федькову, Федькова об Петрика, і вмить усі сіли.

Чотири скуповджені, русяві, повні страху голівки повернулись в той бік...

Щільно стулившись в купу, тримтіли, схвильовано обдумували кожне по-своєму значіння того, що сталося.

Вирішили, що добре.

... Піднявши трохи одною рукою Тетянину голову, Наум другою поїв її водою, поволі нахи-

ляючи над її ротом бляшану кружку. Прислухався до її ковтків—гарячих, жадібних, і його глотка не-свідомо повторювала ці ковтки.

Важка радість придушила на хвилину в голові Наумовій усе: і Тетянин розстріл, неминучий тепер, бо вже родила вона, і страшні три і три, вісім і шість — дві статті карного кодексу, продаж Рудьки, тюрму, доноси, Нікчеменка, адвоката, землю, сором—усе.

Підбігши до скрині, він швидко витяг звідти полотняну Тетянину сорочку, загорнув у неї обережно новонародженого і притулив до себе:

„Є така людина, є!..“

— Чого кричиш, чого, га? Ех, ти... Гаряче тобі? Гаряче? Чого кидаєшся?.. Укутати треба, укутати?.. От так, так... — і неслухняними пальцями почав загортати дитину.— Ич, який... Не хочеш?.. Нічого. От так, так... вмию, загорну, спати будеш...

Наум враз замовк...

— Що це?..

Придивився.

Трохи нижче пупчика, внизу живота — стирчав маленький рожевий відросток...

Як же це я?.. У Явдоні?..

Наум протер кулаком очі, потім заморгав віями, немов бажаючи скинути з очей це стороннє тіло.

Придивився знов.

Ближче до світла підніс.

Маленький рожевий відросток уперто стирчав догори, знищуючи усі сумніви.

Торкнув пальцем—так і є.

Що ж я наробив?.. Явдоким, а не Явдоня... Що я наробив? Записав дівчинку, а... що я наробив?

Напружено стежили за Наумом десять очей: два ока кішки і вісім дитячих. І ті, і ті ніяк не могли зрозуміти, чому це так раптом змінився настрій Наума. Не зрозуміли вони, що його засмутило.

Наум обмив новонародженого, поклав в ночви присунув стілець і сів коло них.

Хилило на сон...

...
... Сіріли вікна. Заспівав на дворі півень, лякаючи світанок. Десь здалеку відгукнувся йому другий, третій.

„А може, помилився?..“

Підняв сорочку—є.

„Може, це пристало що?“

Копирснув пальцем не зшкребеш.

Затиснув обережно двома пальцями, смикнув тихенько раз, потім другий...

Щось пристало до великого пальця і зерном попадали з нього червоні плямки.

Наум придивився.

„Так це ж дівчинка...“

Замість відростка було порожнє місце, на краях припухле, тільки корінець стирчав, і тонким фонтаном бив з нього червоний струмок...

Витер піт з лоба. А він став ще мокріший, і на губу з руки впала солона густа краплинка.

Глянув на руку—рука мокра, червона.

„Що ж це я дитину зіпсував?..“

— Одчини!—пролунав чийсь голос.

Наум розплющив очі — але не рухнувся.

Хтось уперто постукав у двері. Потім в вікно.

Злобно, захлинаючись, кричало в ночвах немовлятко.

Наум простяг до нього руку — і раптом завмер: козирком приклавши над очима долоню, дивився на нього в вікно сільський виконавець Михайло. По склу в усі сторони розпливалася його сиваста борода, ворушились губи...

— Татко, татко, стукають, — підбіг до Наума Костик і смикнув його за руку.

Наум схопився з стільця.

Уже був ранок. Тетяна спала На дворі нетерпляче ходив сільський виконавець, зиркаючи в віконце.

Наум постояв і ледви пересуваючи затерплі ноги — пішов до дверей.

— Сидиш, чоловіче, і спиш. Що ж уночі ти робив, га?.. Здоров! Папір для тебе є, — сказав сільський виконавець.

Од його бороди пахло свіжим вранішнім холодом і здоровим подихом.

— Чом на сході не був? — Він розв'язав стару папку, обтер об штани пальці і почав перегортати папери.

— А хто ж у тебе: хлопчик чи дівчинка?

— Хлопчик, — одказав Наум і питально глянув на нього.

— Хлопчик? — перепитав сільський виконавець, діставши папір, і підійшов до ночов.

— Так на тобі, ось маєш! --нагнувся він до новонародженого.—Іди зараз на роботу. Живо! Щоб земля дурно не стояла. Ну, чого ти плачеш. Не хочеш... Не хочеш? Ах, ти..

Кругом товпилась дітвора. Їм приємна була увага великого дядька до нового братика, але завидки брали, що папір дають тільки йому одному.

— Дядя, дай мені! - не втерпіла Настя.

— Мені.

— Мені.

Вісім рученяток простяглись до нього.

— Ах, ви харцизяки!—злякався за свій папір Михайло і, піднявши його догори, передав Наумові:

— Підпиши, Науме. Т-ш-ш!—маму розбудите,—добродушно погрозив він дітям. — Що Тетяна — слаба?

— Нездужає.

— Чого ж так довго?.. Вже тиждень буде.

Наум на це ні слова, взяв папір і пішов до столу.

— З дітворою панькаєшся, а про землю забув? А добра земля, що тобі прирізали. Велику матимеш користь. А я от думаю: на п'ятдесят сьомий рік пішло мені, а до сорока дев'яти—землі не мав. Все в наймах працював. А тепер от: тільки народився, штанів ще на нім нема, пупчик не загоївся,— а вже землевласник. Дві десятини наділу вже є. Еге ж... Ось виросте він, і не знатиме він нашої муки земельної. Од людей тільки й почує про неї. Може, і не повірить тоді. Скаже: казка лиха це, вигадка... Чи правду я кажу?

— Правду,—одказав Наум, дивлячись у бік.— Правда... „Не повірять“, — подумав він про Явдоню.

З папера косо поглядала на нього велика чорна пляма, закривши собою його підпис.

— От таке діло, Науме Отож.. Виходить, і ми на кінець доброго захопили. Тепер і помирати не соромно. Коли б моя Фросина жила. Внука тепер мав би... Нема Фросини...

Наум згадав, що тільки учора, коли пробував викликать у Тетяни дитину,—думав про Фросину, про жорстоку її смерть, про розпоротий її живіт...

— Старенька моя з того дня замість церкви— на той прапор молитись ходить... Та що ж це я заговорився?—підвівся він раптом, ховаючи в бороді сльозу.—Годі вже... Дай папір.

Наум подав. Чорнильна пляма підморгнула йому своїм одним-єдиним оком і діловито сховалась в Михайловій папці.

— Видко, замріявся і ти — папір замастив. Ну, нічого. Прощай. Роботи ще багато... Дай з сином твоїм попрощаюсь,—згадав він і підійшов до ночов:

— Бувай здоров. поміщику! Бувай здоров... Як звати?

— Явдохою.

— Прощай Явд... як ти сказав?

— Явдоха.

— Хлопчик Явдоха?—не зрозумів Михайло.

— Я думав, що дівчинку, — гірко одказав Наум.

— Та ні. Я за хлопчика питаю.

— Хлопчик і є.

— Чудний ти, — знизав плечима Михайло, — чи випив чи що... Ну, мені ніколи, бувай здоров!

І вийшов.

Наум поклав собі зараз же йти до сільради— заявити про народження Явдокима і в усім признатися.

Думка, що Тетяну можуть розстріляти, чомусь тепер його вже не лякала, — видавалася йому далекою, і еможливою.

„За що ж Тетяну?.. Бреше він. Налякати хотів, щоб корову продав. Тетяну за що? Один я винний... І статтю, напевне, не ту прочитав...“ — подумав він про адвоката.

Зібрався вже йти, як пригадав, що немає на кого Тетяну лишити, і відклав: піти аж тоді як видужає.

• • • • •

Минуло два дні. Тетяна не вставала.

Марійка одмовилась прийти. Був іще ветеринарний фельдшер, — та він не пішов: сказав до лікаря їхати.

Лікар жив за дванадцять верстов — при лікарні.

Наум не зважувався їхати — боявся, що Тетяна застудиться.

У неділю прийшов на могорич Архип.

Змарнілий, блідий Наум клопотався коло Тетяни.

— Треба везти. Закутати — і вести. Чого іще ждати? — твердо сказав Архип.

Наум не сперечався.

Архип побіг додому, запряг коняку і незабаром під'їхав разом з жінкою до Наумової хати.

Тетяна була без пам'яті. Її винесли, поклали на воза, накрили.

Дітвора заголосила.

— Діточок візьмем до себе поки вернешся. Ну, щасливо.

Наум сів на воза. В одну руку взяв віжки, в другу—Явдоню. Не доїхавши до воріт, зупинився; передав віжки Архипові, зліз і прив'язав здивовану корову до воза.

— Навіщо корову береш?—спитав Архип.

— Продам. Тепер—однаково... Буде Тетяні... на що треба.

Шнурок був коротенький, і корова, прив'язана позад воза, дихала Тетяні в лице, вогкою своєю парою.

Але Наум не бачив цього.

Архип провів його наузкрай села. Стрічні скидали шапки і співчутливо хитали головами.

Наум обминав грудки, стримуючи коня, щоб ішов кроком, — але віз трусився, гостро підстрибуючи на поворотах.

Тетяна мовчала.

Наум обертався поправляв на ній ковдру. прикривав ноги, прислухався, чи чого не попросить.

Коли до лікарні лишилось верстов шість — здавалось йому, що Тетяна підвела голову.

Він придержав віжки.

Але Тетяна не ворушилась: корова висмикувала з-під її голови жмутики сіна — тому голова Тетяни впала на бік.

Наум поправив подушку, поклав вище голову.

1137
Обличчя Тетяні було вогке—корова надихала.

Він зліз з воза, поклав Явдоню коло Тетяниних ніг і прив'язав корову збоку. Потім кінцем сорочки обережно витер Тетяні підборіддя, щоки, лоб.

У Тетяни несподівано розкрився рот,—але очі були заплющені.

— Що, Тетяно?—нахилився над нею Наум.

Наум побачив, що її рука вибилась з-під ковдри бережно підняв і загорнув.

Сів на воза, взяв на руки Явдоню, хотів цмокнути губами,—але губи ніяк не склалися...

Солона краплинка впала на лице Явдоні.

Наум засмикав віжками, наліво обернувшись до Тетяни, і віз застрибав по брукові.

Потім враз круто повернув коня і поїхав додому.

Як і три дні тому—на краю села чекав на нього собака. Хата була зачинена. Діти, мабуть, були у Архипа.

Наум прив'язав коня. Просунув руку в двері, одсунув засув. Заніс Тетяну до хати, поклав у ночви Явдоню—пішов до сільради заявити про народження Явдокима і про смерть Тетяни...

29-1137

29-1137
СКЛЕП
ВИДАННЯ
ХАРКІВ,
АРТЕМЯ, 31

ПРОВЕРЕНО 29-89

ПРОВЕРЕНО 29-89